

Hariz Halilović

**BOSANSKOHERCEGOVAČKA DIJASPORA U
VRTLOGU GLOBALNIH MIGRACIJA: IZAZOVI I
ŠANSE ZA BOSNU I HERCEGOVINU**

**BOSNIAN-HERZEGOVINIAN DIASPORA IN THE
FLOW OF GLOBAL MIGRATIONS: CHALLENGES
AND OPPORTUNITIES FOR BOSNIA-HERZEGOVINA**

Sažetak

Jedna od posebnosti vremena u kojem živimo, često nazivanog era globalizacije, jesu skoro neograničene mogućnosti novih, ranije nepostojećih, formi suradnje i razmjene između ljudi, institucija i država, ne samo na lokalnom i regionalnom nego i na širem, globalnom nivou. Međutim, kada govorimo i pokušamo definirati globalizaciju, globalni procesi se vrlo često svode tek na puku razmjenu i protok roba, usluga i kapitala. Ono što se pritom ispušta iz vida jeste da se, paralelno sa ovim razmjenama, odvija mnogo interesantnija i manje regulirana razmjena informacija, ideja i znanja, vrijednosti koje (još) nisu svedene na jednostavan status robe. Ovakvi globalni procesi, u idealnim uvjetima, nadilaze tradicionalna ograničenja bazirana na prostoru, vremenu i društveno-političkim barijerama. Bosanskohercegovačka dijaspora – sa preko milion ljudi u nekih stotinu zemalja svijeta – poseban je primjer globalnog (pro)toka ljudi i ideja i primjer kako ovi tokovi direktno utječu na zemlju porijekla (npr. odnos između tzv. brain drain i brain gain fenomena).

Ovaj članak¹ razmatra neke od važnijih izazova i potencijalnih šansi koje globalni tokovi predstavljaju za Bosnu i Hercegovinu i njenu (naučnu) dijasporu. Također se osvrće na društveni

¹ Članak je baziran na autorovom izlaganju na 1. kongresu bh dijaspore održanom od 15. do 17. septembra 2006. godine u Sarajevu.

i humani kapital bosanskohercegovačke dijaspore i mogućnosti njegovog „ulaganja“ u Bosnu i Hercegovinu te nudi prijedloge za buduću suradnju i povezivanje naučnika iz dijaspore s kolegama i institucijama u BiH.

Ključne riječi: *globalizacija, globalne migracije, „društveni i humani“ kapital, povezivanje*

Abstract

A characteristic of the time in which we live, often called the era of globalization, is the opportunity for new forms of interaction and exchange between individuals, institutions and states, not only on a local and regional but also on a much broader global level. However, when we talk about and conceptualize globalization, global processes are very often reduced to a bare exchange or global flow of goods, services and capital. What is often overlooked or discounted is a much more interesting and less regulated parallel process of exchange of information, ideas and knowledge, which have resisted mere commoditization. Ideally, these global processes disregard traditional obstacles to exchange, such as space, time and socio-political barriers. The Bosnian-Herzegovinian diaspora – with over a million people living in some hundred different countries – is a striking example of both the global flow of people and ideas and the various ways this directly affects the country of origin (e.g. ‘brain drain’ vs. ‘brain gain’).

The paper reflects on some of the challenges and opportunities this global flow poses for Bosnia-Herzegovina and for the (academic) Bosnian diaspora. It focuses on the social and human capital of the Bosnian diaspora and its potential for ‘investment’ in BiH, and offers suggestions for future forms of collaboration and networking between bosnia and its diaspora.

Key words: *globalization, global migrations, social and human capital, networking*

Uvod

Migracije su stare koliko i samo čovječanstvo i predstavljaju fondaciju na kojoj se bazira današnja civilizacija. Razlozi za selidbe, migracije i napuštanje domovine uglavnom su uvijek bili više iz nužde nego iz znatiželje za novim i nepoznatim mjestima. Ovo je posebno tačno kada su selidbe iz Bosne i Hercegovine u pitanju. Bosanci i Hercegovci, pripadnici svih naroda i vjera, nekad više jedni a nekada drugi, zadnjih nekoliko stotina godina u više navrata bili su prisiljeni napuštati svoja ognjišta i tražiti sigurnost i bolje uvjete života u drugim krajevima, nekada bliže zavičaju, a nekada i u dalekom i tuđem svijetu. Ovakve prisilne selidbe obično su planirane kao privremene, dok se situacija kod kuće ne poboljša ili se stvore povoljni uvjeti za povratak. Nažalost, u velikom broju slučajeva, ovakva stanja su postajala trajna. Tako, kad god se govori o selidbama, pogotovo o onim prisilnim, ne treba zaboraviti da se iza raznih demografskih statistika nalaze obični ljudi i njihove (ne)obične životne sudbine. Te životne sudbine odnosno priče i splet okolnosti koje odvedu ljude daleko od svakodnevice njihovih „bivših“ života nešto je što fascinira i uvijek iznova inspirira mnoge antropologe i sociologe, među koje spada i autor ovog članka.

Dedinicija dijaspore

Međutim, fokus ovoga teksta nije na nostalgiju kao „žal za prošlošću koje više nema“ i razvučenost između „sada ovdje“ i „nekada tamo“, jer je utjecaj migracija na pojedince, porodice i zajednice puno kompleksniji od jednostavnog njegovanja sentimentalnih veza s ljudima, mjestima i događajima iz prošlosti. Migracije - bilo da su prisilne ili dobrovoljne, privremene ili stalne - rezultiraju i novim saznanjima, iskustvima, i vrlo često novim, ponekad širim, pogledima na svijet. Stoga ne iznenađuje činjenica da su migracije postale predmetom izučavanja raznih društvenih i humanističkih disciplina, tako da na mnogim univerzitetima već postoje istraživačko-obrazovni smjerovi kao migracijske studije (*migration studies*), studije o izbjeglicama i prisilno

raseljenim (*refugee studies*) i dijaspora studije (*diaspora studies*), a na mnoge teme o raznim dijasporama do sada je napisano na stotine knjiga i doktorskih disertacija.

Mnogi teoretičari su pokušali ponuditi različite definicije dijaspore². U novije vrijeme dijaspora je, u širem diskursu, postala sinonim za prepoznatljive imigrantske zajednice u zemljama useljeništa. Međutim, postojanje takvih zajednica te brojnost iseljenika iz određenog područja u zemlji domaćina nisu dovoljan faktor u formiranju dijaspore. Isto tako, globalna rasprostranjenost i mobilnost određene raseljene grupe ne garantira uspostavljanje dijaspore. Ono što dijasporu čini dijasporom, to jest specifičnom deteritorijaliziranom društvenom zajednicom jeste postojanje osjećaja kolektivnog identiteta baziranog na zajedničkoj viziji, sjećanju ili mitu o domovini, te aktivna veza članova iseljeničke zajednice sa zemljom porijekla, zavičajem i kulturom. Diaspora je dakle bazirana na formalnim i neformalnim vezama ljudi koji dijele subjektivni osjećaj pripadnosti, to jest spomenute karakteristike kolektivnog identiteta, često konkretiziranog u praksi raznim društvenim aktivnostima. Zajednička prošlost, kolektivni osjećaj pripadnosti te kolektivni identitet bazirani su kako na socijalnoj stvarnosti tako i na imaginarnom osjećaju pripadnosti jednom narodu ili jednoj zemlji³.

Rosa Tsagarousinou (1994) ističe da je jedna od važnijih osobina današnjih dijaspora –zajednica, njihovo povezivanje u globalne socijalne mreže (*social networks*)⁴. Te veze su višestruke, od onih posve privatnih i intimnih do profesionalnih. Kao što spomenuh ranije, dijaspora je za mnoge naučnike, iz društvenih i humanističkih disciplina, postala predmetom izučavanja, a teme istraživanja su vrlo široke; od pitanja identiteta i migracija do raznih kulturoloških, socioloških i psiholoških tema. Kroz svoj istraživački rad i konkretne istraživačke projekte mnogi naučnici iz spomenutih naučnih oblasti su u mogućnosti da povežu zemlju

² Vidjeti npr. Brah (1996), Cohen (1997), Clifford (1997), Hall (1993), Safran, (1991), Skrbis (1999); i Barkan & Shelton (1998).

³ Benedict Anderson, *Imagined communities* (1986)

⁴ Rosa Tsagarousinou, *Rethinking the concept of diaspora: mobility, connectivity and communication in a globalized world* (2004)

u kojoj žive i rade sa zemljom svog porijekla. Nemali broj naučnika porijeklom iz Bosne i Hercegovine su to već učinili i čine. Ali, prije nego što se okrenemo budućnosti progresivne bh. dijaspore napraviti ćemo malu digresiju i kratko se osvrnuti na prošlost bh. dijaspore, jer, iako vrlo mlada, bh. dijaspora ima svoju historiju koja se još uvijek piše.

Utemeljitelj progresivne bh dijaspore

Kako je ranije spomenuto, kao i svuda u svijetu, ljudi su od davnih do današnjih dana dolazili u Bosnu i Hercegovinu i odlazili iz nje. Mnogi se nikada nisu vratili, jer se, kao što nam je poznato iz vlastitog iskustva, život ne zaustavlja nakon odlaska, nego vrlo često ubrza tempo i krene nekim drugim tokovima. Govoreći o bh. „emigraciji“ odnosno dijaspori, nikako se ne može zaobići spomenuti pionira i utemeljitelja progresivne bh. dijaspore, čovjeka koji je najveći dio svog života proveo živeći i radeći u inozemstvu i koji se, pored vrlo uspješne poslovne karijere, također kontinuirano bavio (i još uvijek bavi) naukom, istraživanjem i promicanjem bosanske ideje izvan Bosne i Hercegovine. Naravno, radi se o Adil-begu Zulfikarpašiću - za koga se, bez trunke pretjerivanja, može slobodno reći da je čovjek-institucija - osnivač Bošnjačkog instituta, najprije u Zürichu a potom i u Sarajevu.

Adil-beg Zulfikarpašić⁵ je u dijaspori - u vremenima koja ne samo da su bila konfuzna nego i vrlo često po život opasna - u rasponu od četrdeset godina, nadograđivao jedinstvenu kolekciju kulturno-historijske građe, od unikatnih historijskih dokumenata do rijetkih knjiga i publikacija. Kao što je poznato, taj dugogodišnji istraživački i kolekcionarski rad je vremenom izrastao u modernu instituciju - Bošnjački institut. Pored aktivnog istraživačkog rada, političkog aktivizma u okviru liberalnih europskih demokrata i odgovorne poslovne karijere, Zulfikarpašić je sa grupom istomišljenika, intelektualaca iz Bosne i Hercegovine, pokrenuo i godinama objavljivao i uređivao *Bosanske poglede*, što je bio prvi stručni časopis za društvena pitanja u historiji bh. dijaspore.

⁵ O životu i radu Adila Zulfikarpašića pogledaj Imamović M. (1996) *Bošnjaci u emigraciji: monografija "Bosanskih pogleda"*; Đilas, M. (1996) *The Bosniak – Adil Zulfikarpasic*; i Zulfikarpašić, A. (2005) *Osvrti*.

Okolnosti u kojima su istaknuti pojedinci, kao što su Adil-beg Zulfikarpašić i rahmetli profesor Smail Balić⁶, surađivali i djelovali, iako potpuno transparentne i legalne aktivnosti u zemljama u kojima su živjeli, smatrane su „opasnim“ i „subverzivnim“ od tadašnjeg vladajućeg režima u domovini. Međutim, ono što nauku čini tim što jeste jesu naučni standardi i metode razotkrivanja raznih istina bez obzira koliko neka tema ili problem istraživanja bili „nepopularni“, „politički nekorektni“ ili „nepoželjni“ u vremenu u kome se istražuju. Da nije bilo te hrabrosti svakog pojedinačnog naučnika i istraživača, većina današnjih postignuća iz raznih oblasti nauke i tehnike ne bi nikada ugledala svjetlo dana. Poznata je teza da sve počinje od ideje i sve se na kraju svodi na ideju te da ideje pokreću svijet. Na naučnicima je također i etička odgovornost da to „pokretanje svijeta“ kojem oni doprinose okrenu u pozitivnom smjeru, smjeru koji će biti od koristi ne samo društvima u kojima žive i odakle dolaze nego će također imati i univerzalne vrijednosti i biti dostupno i služiti cijelom čovječanstvu.

Dijaspora kao izvor svih vrsta kapitala

Za razliku od ekonomije, nauka se puno teže da „izmjeriti“ i procijeniti u dolarima (eurima ili KM-ovima). Govoreći općenito o dijaspori, često se sva analiza o njoj koristi svodi na to koliko je novca stiglo iz dijaspore u Bosnu i Hercegovinu. Prema raznim procjenama, za vrijeme i neposredno nakon rata vrijednost ovakvih transakcija je dosegla stotine miliona dolara godišnje. Mnogim stanovnicima Bosne i Hercegovine su novčane pošiljke od rodbine iz inozemstva bile (i ostale) jedini izvor prihoda. Međutim, činjenica je da se, iz godine u godinu, ovakav dotok novca u Bosnu i Hercegovinu iz dijaspore rapidno smanjuje. Istraživanja pokazuju da će se takav trend i nastaviti. To ni u kojem slučaju ne dokazuje

⁶ Smail Balić (rođen u Mostaru 26. augusta 1920., umro u Beču u martu 2002.) je bio jedan od najeminentnijih orijentalista svoga vremena. Predavao je na Bečkom univerzitetu, a njegova objavljena djela uključuju: *Kultura Bošnjaka* (1973), *Ruf vom Minarett* (1984), *Das unbekannte Bosnien* (1992), *Der Islam im Spannungsfeld von Tradition und heutiger Zeit* (1993), *Der Islam - europakonform?* (1994) i *Mostar - Wem gehört die leidgeprüfte bosnische Stadt?* (1993).

indiferentnost bh. dijaspore prema Bosni i Hercegovini, nego je jasan indikator „sazrijevanja“ bh. dijaspore i postepenog poboljšanja ekonomskog stanja u zemlji. Sličan proces je opisan u literaturi o dijasporama drugih zemalja, primjerice slučaj talijanske i grčke dijaspore⁷. Dijaspore se vrlo lako aktivira u vremenima krize u domovini, ali se slanje novca rodbini s godinama smanjuje, to jest postepeno prestaje⁸.

Pored ovakvih financijskih transakcija, ekonomska vrijednost dijaspore se također pokušava mjeriti brojem direktnih investicija, turizmom odnosno dolascima u domovinu i drugim ekonomskim pokazateljima. Činjenica je da ovakve transakcije postoje, da su od koristi, i u svakom slučaju ih treba promovirati i podržavati. Međutim, također treba imati na umu da se svakodnevno između Bosne i Hercegovine i njene dijaspore odvija niz drugih veza i transakcija na koje se ne može tek tako staviti dolarska vrijednost. Dok su nesumnjivo kapital i kapitalizam odredili cijenu skoro svemu na planeti i, kako je Marx svojevremeno pisao, sve vrijednosti i ljudske odnose sveli na robu kojoj zakoni tržišta, odnosno ponude i potražnje, određuju cijenu, ipak se sve više govori o socijalnom odnosno društvenom, humanom i kulturnom kapitalu. Dugoročni potencijal bh. dijaspore jeste upravo u ovim formama kapitala i njegovog investiranja u Bosnu i Hercegovinu.

Prije nego se upustimo u razmatranje šta ovi oblici kapitala podrazumijevaju, potrebno je, bar ukratko i donekle pojednostavljeno, definirati „klasični“ kapital i njegove bitne osobine i forme. Svaka vrsta kapitala je rezultat akumulacije, a ono što kapital čini interesantnim i atraktivnim jeste njegova mogućnost ulaganja ili transformacije s ciljem kreiranja profita⁹. Prvobitna akumulacija ekonomskog kapitala nastaje akumulacijom radne snage. S druge strane, humani kapital je povezan s akumulacijom znanja, obrazovanjem i stručnim sposobnostima svakog pojedinca.

⁷ Lucas (2004) International Migration to the High Income Countries: Some Consequences for Economic Development in the Sending Countries

⁸ Postoji više razloga za to i zainteresirane bih uputio na literaturu na ovu temu npr. Adams, R. (2003) *International migration, remittances and the brain drain: a study of 24 labour – exporting countries*

⁹ Vidjeti C.J Arthur *Marx's Capital*, Part VII The Accumulation of Capital

Pišući o „kulturom“ kapitalu, Pierre Bourdieu¹⁰ razlikuje „objektivirane“ (*objectified*) i simbolične forme kulturnog kapitala. Objektivirane forme se odnose na konkretne predmete, kao naprimjer, slike, knjige, rječnike, instrumente, mašine itd., dok simbolična forma ovog kapitala podrazumijeva sve ono što se nauči i ponese kao dio odgoja (*socialization*) i vrlo često je usko vezano za socijalni status i porijeklo. Bourdieu bazira svoj koncept društvenog kapitala na vezama između ljudi, to jest njihovim „socijalnim mrežama“ te je tako socijalni kapital rezultat akumulacije odnosno razvijanja, uspostavljanja i održavanja raznih međuljudskih veza.¹¹ Robert Putnam (2000) ističe da je društveni kapital baziran na uzajamnom povjerenju, poznavanju i kooperaciji članova socijalnih grupa, te je kao takav stabilan i održiv¹². Znači, kao jedinice svi mi posjedujemo manje ili više humanog i kulturnog kapitala. Kao dio raznih socijalnih grupacija, od porodičnih i privatnih do profesionalnih asocijacija, mi stvaramo, posjedujemo i dijelimo društveni kapital. Vrijednost društvenog kapitala kojeg u datom trenutku posjedujemo nije samo jednostavan zbir svih naših individualnih humanih i kulturnih kapitala, nego uključuje i sve druge veze, to jest socijalne mreže u koje je svaki pojedinac iz grupe na različite načine uvezan. Da se ne radi samo o apstraktnim vrijednostima, bitno je napomenuti da se, kao što Bourdieu tvrdi, svaka forma kapitala može konvertirati u ekonomski kapital i obrnuto.

Govoreći o naučnicima u dijaspori također treba imati u vidu da njihove veze ili *networks* nisu, bar za sad, toliko razvijene s ostalim članovima dijaspore koliko su s mnogim drugim kolegama i institucijama u zemljama u kojima žive, pa čak i globalno. Mnogi učesnici 1. kongresa bh. dijaspore su istakli važnost takvih *networks* te načine kako *network* bh. naučne dijaspore uvezati s naučnicima i njihovim institucijama u Bosni i Hercegovini. Svako formalno organiziranje i institucionaliziranje nosi određene probleme i rizike sa sobom. Stoga je nužno istaći da je vrlo bitno da takva *mreža* ne bude previše birokratizirana, gdje je forma važnija od sadržaja. Bh. naučna dijaspora mora izbjeći zamke

¹⁰ Pierre, Bourdieu, *The Forms of Capital* (1986)

¹¹ *ibid*

¹² Robert Putnam, *Bowling Alone* (2000)

„krovnih organizacija” i sličnih koncepata koji se naturaju „običnoj”, to jest široj bh. dijaspori. Dosadašnja iskustva jasno pokazuju da je takvo organiziranje „odozgo” proizvelo dosta podjela i problema u dijaspori jer se sve brzo svede na to ko će biti na vrhu hijerarhijske piramide i „vladati“. Naučni rad nema vremena niti potrebe za gubljenjem energije na formu jer su sadržaj i konkretni rezultati ono što se vrednuje.

Globalizacija i globalne migracije

U vremenu u kojem živimo - nekada nazivanom periodom kasne moderne (*late modernity*), nekada manje jasnim pojmom postmodernizam (*postmodernity*), i sve učestalije kao era globalizacije (*globalization*) – migracije, globalna mobilnost i interakcija između ljudi su ključni faktor svih ostalih globalnih procesa. Naime, ona više optimistična i humanistički orijentirana definicija globalizacije definira globalizaciju kao proces u kome su prostor i vrijeme kompresirani i gdje su (pro)tok kapitala, materijalnih dobara, tehnologije, ideja i ljudi, manje-više, slobodni i mogućnosti neograničene¹³. Nažalost, u stvarnosti, globalizacija je puno više jednosmjernan proces u kojem su slobode, pogotovo slobode kretanja, prilično ograničene i određene zemljom porijekla odnosno državljanstvom svakog pojedinca i čitavih grupa i naroda. Proces globalizacije, pogotovo onaj ekonomski aspekt, do sada je uglavnom bio u korist razvijenog *Zapada* odnosno *Sjevera*, a nauštrb zemalja u razvoju i onoga što se često naziva *Treći svijet* ili ekonomsko-zaostali *Jug*. Bosna i Hercegovina, više u društveno-političkom smislu nego geografski, nalazi se negdje između razvijenog *Sjevera* i nerazvijenog *Juga*, s mogućnošću daljnjeg pomjeranja i u jednom i u drugom smjeru.

Koliko god mi žudjeli za utopijom u kojoj su svi ljudi jednaki činjenica je, da parafraziramo Georgea Orwella, da su neki ljudi uvijek „više jednaki“ od drugih¹⁴. Državljanjani Bosne i Hercegovine, kako u vrijeme rata tako i do dana današnjeg, iskusili su šta

¹³ Pogledati neke od vodećih teoretičara globalizacije npr. Manfred Steger, Paul James, Zigmund Bauman, Arjun Appadurai (puni podaci navedeni u literaturi).

¹⁴ George Orwell, *Animal Farm* (1958).

(ne)jednakost i birokratska diskriminacija znače i kako ograničavaju mogućnosti i slobode kretanja. Bez obzira na naš subjektivni osjećaj o sebi kao kosmopolitima, Europljanima ili „građanima svijeta“, kapije mnogih zemalja su ostajale zatvorene pred našim putnim ispravama. Ovo samo potvrđuje tezu Stevena Shapina da identitet pojedinca i društvene grupacije nije samo subjektivni osjećaj nego je određen i od drugih i kako nas oni vide, definiraju i klasificiraju¹⁵.

Globalni procesi i lokalni identiteti

Identitet je svakako jedna od centralnih tema i problema kada govorimo o globalizaciji i regionalizaciji, uključujući tzv. „europeizaciju“, to jest proširenje EU-a. Identitetska konfuzija i antagonizam između raznih formi, verzija i interpretacija kolektivnog identiteta nastavlja biti jedan od centralnih problema u Bosni i Hercegovini¹⁶. Komentirajući problematiku identiteta u današnjoj Bosni i Hercegovini, Senadin Lavić (2005: 60) piše: “Odveć primitivno i raspojasano, bez imalo srama, zavladao je duh *egoizma* koji valorizira sve one naracije o patriotizmu, domovini, naciji, identitetu, interesnoj grupi i ubjeđuje članove svojih ‘borbenih’ skupina da je to jedini pravi moral“.

Do sada su se, u više navrata u modernoj historiji, opasnima pokazali takvi „raspojasani“ i „sirovi“ pristupi pitanju identiteta gdje smo jednostavno „po Bogu i genetici“¹⁷ MI – mi a ONI - (anamo)oni. Međutim, ovdje ne smijemo ignorirati činjenicu da *Bog* ne predstavlja samo metaforu za forme primordijalnih identiteta, već da religija još uvijek vrlo lako „opije mase“ i, kao što Asim Mujkić podsjeća, institucije religije nastavljaju biti

¹⁵ Shapin, S. (1994) *A Social History of Truth*

¹⁶ Vidjeti npr. Robinson, G. & Pobrić, A., *Nationalism and Identity in Post-Dayton Accords Bosnia-Herzegovina* (2006); Weine, S. *When History is a nightmare: Lives and Memories of Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina* (1999); Žižek, S., *Caught in Another's Dream in Bosnia* (1994); Filipović, M. *Bosna i Hercegovina: najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice* (1997); i Campbell, D. *National Deconstruction: Violence, Identity and Justice in Bosnia*, (1998).

¹⁷ Ovu primordijalnu definiciju identiteta (“Bog i genetika određuju identitet”) čuo sam nedavno na jednom javnom izlaganju u BiH.

“jedna od najjačih kolektivističko-generirajućih, kulturno-diskriminirajućih, esencijalističko-ekskluzivističkih društvenih snaga“ (2006: 133). Kao proces pun kontradikcija i nepredvidivosti, globalizacija je također odigrala važnu ulogu u “buđenju interesa (*revival*) za pojave i procese koji su primarno, ili u krajnjem, određeni „religijskim“ prefiksom“ (Abazović, 2006: 202)¹⁸.

Potpuno drugačija, ali ništa manje „sirova“ i apsolutistička, jest, naizgled naivna, interpretacija identiteta po kojoj smo svi „isti“, to jest MI, i da u tom slučaju ONI ne postoje (ili još gore, ima da ih nema!). I ovakva interpretacija, iako inkluzivistička, nameće kolektivističke i/ili dominantne forme identiteta kojima se, u najmanju ruku, negiraju individualni i manjinski identiteti i razlike. „Bosanski brand“, kako Nerzuk Ćurak (2006: 43) piše, leži u činjenici da je „Bosna naprosto identična svojim razlikama“ i upravo je kao takva ona zavnbihska *ni-ni-ni* i *i-i-i*, to jest svih onih koji su u njoj živjeli i žive bez obzira na to da li se prvenstveno osjećali kao pripadnici jednog naroda, vjere, regije, grada, sela, komšiluka, spola, generacije, profesije, ideologije, seksualne orijentacije, obrazovnog i socijalnog statusa ili ko zna već kojeg identiteta. Međutim, možda može donekle poslužiti za utjehu da preispitivanje identiteta ni po čemu nije bosanski izum, jer je tzv. kriza identiteta globalni trend budući da proces globalizacije neminovno podriva neke tradicionalne identitete i nudi nove forme osjećaja pripadnosti.

Od ostalih većih problema i izazova koji zahtijevaju akciju i na lokalnom i na globalnom nivou jesu problem mobilnosti, to jest kretanja ljudi (i radne snage), i problem održivog razvoja, sa svim socijalnim, ekonomskim i ekološkim aspektima. Iako ono što se naziva globalizacijom najčešće nije *fair play*, to također nije ni trijumf neoliberalizma, „amerikanizacija“ ili „mcdonaldizacija“, kako globalizaciju neki ironično nazivaju. Isto tako, globalizacija nije sukob militantnog neoliberalizma s raznim formama globalnog (i lokalnog) terorizma. Svijet nije crno-bijel i podijeljen po liniji „s nama ili protiv nas“, kako ga američki predsjednik George W. Bush pojednostavljeno vidi. Između globalnog simbola uspješnog

¹⁸ O ulozi religije kao kohezivnog faktora kolektivnog identiteta pogledati Ivan Cvitković i Dino Abazović (ur.) *Zbornik radova: Religija i europske integracije* (2006).

(i najbogatijeg) čovjeka na svijetu Bill Gatesa i njegove antiteze, globalnog teroriste (također bogatog) Osame Bin Ladena, nalazi se cijeli ostatak svijeta¹⁹. Stoga, globalizacija u svim svojim formama nije i neće postati sukob kultura i civilizacija kako to Huntington svojevremeno pesimistično „predskaza“.²⁰ Riječ je, naime, o sumnjivom predskazanju!²¹

Strpljivi čitatelj ovih redova možda se već pita kakve to veze ima s nama i sa bh. dijasporom!? Veze su mnogostruke, direktne i lako prepoznatljive. O Bosni i Hercegovini je već i previše pisano i govoreno kao o „prostoru između dvije civilizacije“ (ili više?), o „mostu“ između Istoka i Zapada, islama i kršćanstva, i šta li sve još²². Ono što se ponekad pritom zaboravljalo jeste da je Bosna i Hercegovina također tradicionalno bila i ostala stvarni i, po mnogo čemu, u svijetu jedinstven, geografski, demografski i kulturni prostor s vlastitom kulturom, socijalnim normama i mentalitetom ljudi koji su živjeli i nastavljaju živjeti između tih „istočnih“ i „zapadnih“ civilizacijskih zona²³. Znači, Bosna i Hercegovina nije bila neka tampon zona ili most preko koga se prelazilo (i gazilo), niti „ničija zemlja“, jer sve su to kategorije koje su po karakteru vremenski ograničene i definirane izvana. Kroz historiju život u Bosni i Hercegovini, za najveći broj njenih žitelja, bio je ustaljen, najčešće spor i vrlo često težak, a neki daleki centri moći na Istoku, Sjeveru ili Zapadu, kao i narodi i kulture koji su tamo živjeli, uglavnom su bile teme o kojima se pričalo, maštalo, izmišljalo, i na koje se ponekad ugledalo ili se od njih zaziralo.

¹⁹ Renomirani svjetski teoretičar globalizacije Manfred Steger (Globalism Institute) je provokativno stavio sliku dvojice spomentih likova na naslovnu stranicu svoje nove knjige *Globalism: Market Ideology Meets Terrorism* (2005).

²⁰ U svojoj tezi o sukobu civilizacija Samuel Huntington spominje Bosnu i Hercegovinu i etničko čišćenje kao dokaz da dvije različite kulture ne mogu miroljubivo koegzistirati (str. 272).

²¹ Za kritiku Huntingtonovih teza, kad je BiH u pitanju, vidjeti *Politike fantazija*, autora Esada Zgodića, str 113-211.

²² Vidjeti npr. Donia, R. 2006. *Sarajevo: A Biography*; Schwartz, S. (2005) *Sarajevo Rose: A Balkan Jewish Notebook*; i Sells, M. (1996) *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*.

²³ Vidjeti npr. Filipović (1997); Imamović (1996); Lovrenović (2001); i Mahmutćehajić (2000).

Današnja bh. dijaspora je u sličnoj poziciji, jer svakodnevna stvarnost života u dijaspori je vezana za život u paralelnim kulturnim prostorima²⁴. Pojam koji se često koristi za opisivanje ovakvog stanja u kojem migrantske zajednice žive je „dvo-kulturnost“ (*bi-culturalism*), što nije dovoljno precizna kategorija, to jest ne predstavlja svu kompleksnost života migranata. Naime, taj život između kultura nije sam po sebi „dvokulturnost“, to jest prazan prostor u kome se dvije kulture susreću. Taj prostor između kultura, kako naš zemljak Saša Hemon²⁵ reče, kreira posebnu migrantsku kulturu, ili ono što Homi Bhabha naziva „kulturna hibridnost“²⁶. Taj kulturni međuprostor je možda najinteresantniji i najvibrantniji društveni milje u zemljama useljeništa, te ne čudi da je mnogo puta bio izvor inspiracije piscima kao što je nobelovac Milan Kundera, ali i spomenutom Bosancu Aleksandru Hemonu i njegovom starijem kolegi Dževadu Karahasanu²⁷, ali isto tako za mnoge naučnike: sociologe, antropologe i ostale. Stoga, Bosna i Hercegovina i njena dijaspora, sa svim svojim specifičnostima, nisu samo pasivni posmatrači globalnih procesa, nego i njeni aktivni sudionici. Ljudsko lice globalizacije jest i povezivanje bosanske dijaspore s maticom kao i povezivanje Bosne i Hercegovine, preko dijaspore, u sve druge globalne tokove. Mobilna i obrazovana bh. dijaspora je jedan od ključnih ljudskih faktora koji garantiraju da Bosna i Hercegovina neće zaostati u ovim globalnim procesima.

Brain drain i brain gain

Pored pitanja identiteta koje je vezano za globalizaciju i globalne migracije, jedan od bitnih aspekata vezanih za ove procese jesu socijalni i ekonomski utjecaji. Naime, veliki odljev

²⁴ Vidjeti Friedman, J. *Modernity and Identity* (1993) i *Cultural Identity and Global Process* (1994); Giddens A. *Modernity and Self Identity* (1991)č Rapport, N. & Dawson, A. (eds.), *Migrants of Identity* (1998). Halilovich H. *A Unique Identity* (2005) i *Aussie Bosnians from Germany* (2006)

²⁵ Aleksandar Hemon: *Nowehre Man* i *The Question of Bruno*

²⁶ Također pogledati Werbner, P. & Modood, T. (eds.) 1997, *Debating Cultural Hybridity*

²⁷ Dževad Karahasan. Vidjeti npr. *Sarajevo, Exodus of a City* i *Dnevnik selidbe*.

stanovništva, vrlo često njegovog najproduktivnijeg dijela, iz bilo koje zemlje se, prije ili kasnije, odrazi na socijalno-ekonomske prilike u toj zemlji²⁸. Emigriranje mladih i školovanih ljudi se u literaturi o migracijama naziva „odljev pameti“ ili „odljev mozgova“ (*brain drain*). Ovakvi migranti su još uvijek na cijeni i mnoge zemlje i transnacionalne kompanije (TNC) utrkuju se nudeći što bolje uvjete vezane za boravišni status, uvjete života i plaće stručnjacima s visokim kvalifikacijama. Mnoge zemlje, kao naprimjer Australija, Kanada i SAD, imaju posebne programe za stručni kadar (*skilled migrants*) koji se zasnivaju na takozvanim bodovnim listama. Zavisno od potrebe za određenom strukom neka zanimanju su više a neka manje na cijeni u datom trenutku, iako će se za dobrog stručnjaka iz bilo koje oblasti uvijek naći mjesto u nekoj od spomenutih zemalja. Smjer u kome se ova sofisticirana radna snaga kreće je uglavnom iz nerazvijenih i zemalja u razvoju prema visokorazvijenim zemljama. Vrlo lako se da procijeniti koliko se sredstava uloži da bi se „proizveo“ jedan ovakav stručnjak kroz godine školovanja i usavršavanja. „Uvoženje“ ovako osposobljenih ljudi je direktan „dobitak/priliv pameti“ (*brain gain*) za zemlje u koje oni imigriraju, jer one dobijaju „gotove“ stručnjake a da prethodno nisu uložile bilo šta u njihovo osposobljavanje.

I pored toga što su visokoškolorani i kvalificirani stručnjaci vrlo traženi u razvijenim zemljama, nerijetko čak i ova vrsta migracija ne nailazi na dobrodošlicu domicilnog stanovništva. Razlozi za to su uglavnom strah od gubitka radnih mjesta od strane stručnijih migranata koji su često spremni raditi za niža primanja. Naravno, ulogu u tome imaju i rasizam i razne predrasude o strancima. Spomenut ću primjer od prije nekoliko godina kad je vlada kancelara Gerharda Schrödera, u Njemačkoj, pokrenula kampanju oko „uvoženja“ informatičara iz Indije²⁹. Iako je njemačka vlada razvila detaljan program o ovom pitanju, vrlo

²⁸ Vidjeti Adams, R. (2003) *International migration, remittances and the brain drain: a study of 24 labour – exporting countries*

²⁹ Vidjeti članak „Schroeder: Germany needs immigrants“, December 23, 2000 <http://archives.cnn.com/2000/WORLD/europe/germany/12/23/schroeder.immigration/>

brzo se ideja ispolitizirala i pokrenuta je velika antikampanja protiv ove inicijative. Slogan antikampanje je bio *Kinder statt Inder* (Djeca umjesto Indijaca), a upućivao je ne samo na potrebu povećanja nataliteta u Njemačkoj nego i na zahtjev za ulaganjem u mlade ljude umjesto jednostavnijeg (i jeftinijeg) uvoženja stručnog kadra iz Indije. U svemu ovome ne treba izuzeti rasističke sentimente protiv stranaca, u ovom slučaju nepoželjnih Indijaca. Migracije - pogotovo one vezane za izbjeglice, azilante, ali i takozvane ekonomske migrante - također su, u zadnje dvije decenije, direktno utjecale na povećanje popularnosti ultradesničarskih partija u nekim tradicionalno liberalnim zemljama kao što su Holandija, Danska, Francuska i Austrija. Sve ove desničarske partije se zalažu za zaustavljanje imigracije i za asimilaciju i/ili protjerivanje postojećih migranata.

Stoga je bilo pokušaja da se problem oko uvoženja radne snage u visokorazvijene zemlje djelomično riješi izvoženjem industrije u zemlje u razvoju koje su u mogućnosti da pruže potrebnu infrastrukturu i obrazovanu radnu snagu (tzv. *outsourcing*). Vodeće zemlje u koje su proizvodnja i usluge „preseljeni“ sa Zapada jesu svakako Kina i Indija. Tako, sve više i više svjetski poznatih kompanija prestaje navoditi zemlju proizvodnje, pa se *made in* zamjenjuje *made by* (npr. *made by Mercedes* umjesto *made in Germany*).

Bh. dijaspora je po mnogo čemu interesantna³⁰. Najprije, to je u osnovi *ratna* dijaspora, kojoj su njenu sadašnju formu i veličinu dali ljudi koji su bili prisiljeni tražiti sigurnost i privremeno utočište u inozemstvu. Razlozi za ovako masovno prisilno raseljavanje ljudi iz Bosne i Hercegovine, kao što je općepoznato, jesu etničko čišćenje i ratna razaranja u kojima su civili i civilna infrastruktura bili direktna meta agresije a ne usputni *collateral damage*³¹. Za mnoge izbjeglice se privremeno izbjeglištvo pretvorilo u trajno

³⁰ Autori koji su iz sociološke i antropološke perspektive pisali o bh. dijaspori: Coughlan, R. & Owens-Manley, J. (2005) Franz, B. (2000) Halilovich H. (2005;2006); Haverić Dž. (1999); Kelly, L. (2003) i Matsuo, H. (2005) Colic-Peisker, V. (2002).

³¹ Vidjeti npr. Ahmed, A. 2002 *“Ethnic Cleansing”: A Metaphor for Our Time?*

iseljeništvo. Među ljudima koji su na takav način završili u inozemstvu bilo je dosta visokoobrazovanih ljudi, dokazanih stručnjaka, privrednika i mladih koji su svoje akademske karijere nastavili ili započeli u zemljama izbjeglištva/useljenja. Neke od ovih karakteristika protjeranih Bosanaca i Hercegovaca su svakako bile iskorištene kao komparativna prednost u odnosu na izbjeglice i migrante iz drugih zemalja. Rezultat, četrnaest godina nakon početka rata u Bosni i Hercegovini, jeste da danas u bh. dijaspori postoje visokoobrazovani stručnjaci, naučnici i istraživači u skoro svim naučnim oblastima.

Gledajući iz perspektive zemlje porijekla, činjenica je da je Bosna i Hercegovina ostala bez skoro četvrtine svoga stanovništva zbog prisilnog raseljavanja. Socijalna i ekonomska cijena ovih migracija je jasno vidljiva, pogotovo u mnogim lokalnim sredinama gdje se osjeti nedostatak tog ljudskog faktora u svakom pogledu³². U nekim sredinama postoji čak i problem oko udaja i ženidbi, da ne spominjemo nedostatak obrazovanih i stručnih ljudi čije bi se znanje i iskustvo dalo primijeniti u poboljšanju socijalno-ekonomske situacije u takvim sredinama i zemlji u cjelini. Po svim kriterijima, da se poslužimo kliničkim rječnikom, Bosna i Hercegovina pati od hroničnog odljeva pameti (*brain drain*), a opći simptomi su socijalna apatija i stagnacija društvenog razvoja u mnogim dijelovima zemlje.

Međutim, postavljanje dijagnoze je samo prvi, iako najvažniji, korak u rješavanju datog problema. Nažalost, ne postoji brza „šok terapija“ za ovakvo hronično stanje. Ono na čemu svakako treba raditi jeste način kako bar dio one „odlivene pameti“ usmjeriti nazad prema Bosni i Hercegovini. Ali, isto tako, treba imati na umu da se većina ljudi u dijaspori, pogotovo onih koji imaju uspješne naučne i profesionalne karijere u usponu, ne računa, bar u dogledno vrijeme, vraćati zastalno u Bosnu i Hercegovinu. Međutim, fizički ili trajni povratak ovih ljudi - u današnje vrijeme, kad prostor i vrijeme postaju sve manje relevantni – nije u velikom broju slučajeva ni neophodan. Transfer pameti odnosno znanja može se izvršiti i kraćim privremenim posjetama i indirektno. Ovdje

³² Dahlman, C. & Tuathail, G.O. (2005) *The legacy of ethnic cleansing: The returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina*.

je ono, ranije opisano kao socijalni kapital dijaspore, od najveće važnosti. Jer, napredna dijaspora, u ovom slučaju naši ljudi u nauci diljem svijeta, svakako je resurs na koji Bosna i Hercegovina treba računati i znati ga iskoristiti.³³ Sažeto rečeno, ono što je prvobitno po Bosnu i Hercegovinu izgledalo kao odljev pameti vrlo brzo se preokrenulo u dobitak pameti, jer naši ljudi u dijaspori koji su stekli i stječu znanja i zvanja nisu prestali biti Bosancima i Hercegovcima iako im se kolektivno prijeto oduzimanjem bh. državljanstva od države BiH.

Naučna saradnja između Australije i BiH

Na drugom kraju svijeta, u dalekoj Australiji, živi preko pedeset hiljada ljudi koji svoje porijeklo vežu za Bosnu i Hercegovinu³⁴. Oko polovice od toga broja stigli su kao ratne izbjeglice za vrijeme i neposredno nakon rata. Australija, kao useljenička zemlja, većini useljenika nudi pravo na rad, školovanje i socijalnu i zdravstvenu zaštitu. Do nedavno je period boravka u Australiji prije prava na državljanstvo bio dvije godine, a odskora je povišen na tri godine, što je vjerovatno, u svijetu, jedno od najkraćih

³³ Govoreći o odlivu stanovništva i pameti iz BiH također treba imati u vidu da je to za mnoge bio jedini način spašavanja golih života, a, kasnije, i prilika za sticanjem novih znanja, dakle *brain gain*. Mnogi naši ljudi ne bi stekli znanja koja imaju, a možda ne bi bili ni živi, da nisu našli utočište vani. Sjećam se nedavnog razgovora sa jednim mladićem, studentom u Melbourneu. Mostarac koji je, kao dvanasetogodišnji dječak, bio teško ranjen i prebačen u daleku Australiju na liječenje. Tamo je još uvijek, „privremeno“, na školovanju. Danas je to mladić u ranim dvadesetim godinama i apsolvant na fakultetu za multimedije. Pored redovnog studiranja, također radi na izradi i održavanju web-stranica za jedan univerzitet. On mi u razgovoru priznade da je kojim slučajem rođen u Australiji nikada se ne bi toliko mučio oko studiranja, nego bi se zadovoljio nekim jednostavnijim zanimanjem. Isto reče da je ostao kući u Mostaru i da je sve bilo OK vjerovatno ne bi razmišljao o fakultetima nego bi bio neki zanatlija. Međutim, okolnosti u kojima se našao i odgovornost koja je vrlo rano pala na njegova pleća, nakon što je izgubio oca, promijenili su način njegovog razmišljanja o životu i budućoj profesionalnoj karijeri. Ovaj spomenuti primjer sigurno nije jedini i ilustrira dodatnu motivaciju i dostupne mogućnosti ljudi u dijaspori.

³⁴ Procjena bazirana na statističkim podacima Državnog zavoda za statistiku “The Australian Bureau for Statistics”.

vremenskih ograničenja za stjecanje državljanstva. Većina useljenika iz Bosne i Hercegovine je iskoristila i koristi sva pružena im prava, uključujući i pravo na školovanje. Skoro da nema univerziteta i fakulteta na kome ne studira neko porijeklom iz Bosne i Hercegovine. Broj magistara i doktora također raste iz godine u godinu i više nije nikakvo iznenađenje kada se među kolegama na konferencijama ili na prominentnim pozicijama prepozna neko od zemljaka. Dok je za većinu ljudi koji žive u Bosni i Hercegovini Australija negdje na kraju svijeta, za mnoge Bosance i Hercegovce u Australiji BiH je najčešće centar svijeta, a nikako njena periferija. Stoga ne treba biti iznenađen aktivnim zanimanjem nemalog broja naučnika iz australske bh. dijaspore za Bosnu i Hercegovinu. Dosadašnje aktivnosti su uključile suradnju na istraživačkim projektima i zajedničkim publikacijama, organiziranje konferencija, studijskih putovanja i razmjene studenta između Bosne i Hercegovine i Australije³⁵. Ovo ne znači da su nositelji svih tih inicijativa uvijek bili članovi bh. dijaspore, ali su oni svakako bili njeni inicijatori i katalizatori i oni su ti koji su pobudili zanimanje za Bosnu i Hercegovinu kod svojih australskih kolega i institucija.

Tragedija kroz koju je Bosna i Hercegovina prošla po mnogo čemu je odredila trenutni položaj i opće stanje u zemlji i njenoj dijaspori. Bosna i Hercegovina se danas ubraja ne samo u zemlje u tranziciji nego i u poslijeratna društva (*postconflict society*). Kao takva, Bosna i Hercegovina je posebno atraktivno područje za istraživače i naučnike iz društvenih i humanističkih nauka. Brojnost raznih međunarodnih organizacija za razvoj pokazuje da interes za poboljšanjem stanja u zemlji postoji kod niza međunarodnih faktora. Pored rekonstrukcije fizičke infrastrukture i revitalizacije ekonomije, Bosna i Hercegovina je suočena i s problemom socijalne rekonstrukcije i rehabilitacije društva. Ova

³⁵ Pogledati web stranicu konferencije *Doing Business in Bosnia* <http://www.bosniaconference.info/index.htm> i link <http://www.sourcesofinsecurity.org/events/PathwaysToReconciliation.html>. Prva konferencija u novembru 2003. godine je bila posvećena ekonomskoj rekonstrukciji zemlje dok je druga, u augustu 2005. godine, bila na temu socijalne rekonstrukcije i ljudskih prava globalno.

potonja rekonstrukcija će svakako biti najteži i vremenski najduži proces. Međutim, Bosna i Hercegovina može kapitalizirati na svom trenutnom statusu poslijeratnog društva na više načina. Neki od njih su vezani za istraživačke projekte i aktivnu suradnju i razmjenu s naučnicima i naučnim institucijama iz svijeta. Bosna i Hercegovina, i Sarajevo pogotovo, jest vrlo atraktivna kulturna i geografska destinacija za mnoge „akademske turiste“. Dosadašnja iskustva pokazuju da strani naučnici, a i oni iz dijaspore, rado dolaze na konferencije u Sarajevo. Sarajevo ima sve predispozicije da postane regionalni centar naučnog turizma i mjesto održavanja međunarodnih skupova (konferencije, simpoziji, seminari). Ono što je potrebno za ovakve skupove nisu samo hoteli i velike dvorane nego i aktivno učešće bh. naučnika u svim fazama oko planiranja i organiziranja ovakvih događaja. Međunarodni skupovi, pored simbolične, donose i priličnu ekonomsku korist u mjestima održavanja, ali istovremeno i promoviraju jedan pozitivan *image* grada i zemlje³⁶.

Zaključak

Umjesto zaključka koji bi rezimirao i još jednom uvezo sve gore napisano i tako zaokružio članak u jednu koherentnu cjelinu, autor teksta - iz svoje dualne pozicije dijaspora-matica, ili (n)i tamo (n) ovamo - nudi nekoliko prijedloga za razmišljanje, počevši od onih koji zahtijevaju kompleksnija rješenja do vrlo praktičnih problema koji su - ako ne već spriječeni – već odavno trebali biti riješeni.

Kada govorimo o mogućem ili stvarnom povratku i investiranju znanja u Bosnu i Hercegovinu, to jest humanog i socijalnog kapitala dijaspore, nemoguće je ne spomenuti sve probleme s kojima se povratnici suočavaju. Koliko god to izgledalo jednostavno, povratak u Bosnu i Hercegovinu, nakon deset, petnaest ili više godina provedenih negdje drugdje, nosi niz problema sa sobom. U biti, radi se o još jednoj novoj migraciji i adaptiranju.

³⁶ Npr. ukupan budžet međunarodne konferencije “Pathways to Reconciliation and Global Human Rights”, održane u Sarajevu 16.-19. VIII 2005. bio je oko US\$150.000. Od toga veliki dio je potrošen u Sarajevu na prostor za održavanje konferencije, smještaj gostiju i prevodilačke i ugostiteljske usluge.

Pogotovo za one koji su odrasli ili rođeni vani takva selidba predstavlja „kulturni šok“ (*cultural shock*). Dok su takvi problemi općepoznati i opisani i odnose se na većinu migracija, potencijalni povratnici u Bosnu i Hercegovinu se također suočavaju s nizom drugih problema. Većina tih problema je vezana za nametnute birokratske barijere na koje se potroši dosta energije, vremena, novaca i, što bi se bosanski reklo, živaca. Jedan od takvih problema, naprimjer, jeste problem *nostrifikacije diploma* stečenih vani.

Dejtonsko uređenje države predstavlja ne samo najveću političku barijeru nego također koči mnoge druge korisne inicijative. Problemi oko pregovora za ulazak BiH u EU samo potvrđuju da Dayton ne može biti trajno održivo rješenje političkog uređenja Bosne i Hercegovine kao moderne europske države. Bosna i Hercegovina ima jedan od najkompliciranijih sistema vlasti u svijetu, s 13 različitih nivoa državne administracije (kantoni, entiteti, centralna vlast, da ne spominjemo općine) koji, umjesto da služe građanima, ustvari čine život težim i kompliciranijim. Bh. dijaspora, svojim aktivnijim uključenjem u naučne i društveno-političke tokove u matici, pored konkretnog znanja, može ponuditi i standarde kada su javna administracija i politička kultura u pitanju.

Za kraj, potrebno je skrenuti pažnju na činjenicu da je očuvanje i unapređenje životne sredine jedan od prioriteta današnjice, problem na koji se u Bosni i Hercegovini, nažalost, vrlo malo posvećuje pažnja. A, uz ljude u zemlji i dijaspori, najvažniji resurs koji BiH ima jeste upravo njena priroda. Ovdje se ne misli samo na one klasificirane prirodne ljepote poput Bjelašnice i Jahorine, Vrela Bosne, kanjona Neretve, slapova Une i Drine i desetke u svijetu jedinstvenih prirodnih ljepota, nego i na zapuštene parkove, zatrovane potoke i rijeke iz kojih, kao dotrajale ruske podmornice, vire peći, karoserije i svakojaki otpad. Zrak je, u mnogim gradskim sredinama, pogotovo zimi, prezasićen štetnim gasovima i iznova nastavlja biti zagađivan silnim „dizelašima“, ćumumom iz kotlovnica i drugim fosilnim gorivima, čije korištenje nije zakonski regulirano. Ova, dobro nam znana slika, jest slika nerazvijenog ili tzv. trećeg svijeta, dok su razvijene zemlje davno očistile svoj okoliš i uvele mjere za zaštitu životne sredine. Svi ovi problemi, pored naučnih rješenja, također zahtijevaju političku volju i širu društvenu akciju na edukaciji masa i promjene, pa i zakonsko sankcioniranje,

neodgovornog ponašanja. Ovo bi također mogao biti poziv da, onako interdisciplinarno, naučnici iz zemlje i dijaspora razviju jedan sveobuhvatan plan i program za rješavanje ovog problema. Iskustvo iz razvijenih zemalja pokazuje da su međunarodni fondovi zainteresirani za ovakve projekte, jer globalizacija također podrazumijeva i dijeljenje iste planete, tako da su lokalni problemi ujedno i globalni, a najbolji način rješavanja takvih problema bi mogao biti sažet u poznatoj frazi „misli globalno - djeluj lokalno“.

Literatura

Abazović, D. (2006), *Religijski nacionalizam kao prepreka evropskim integracijama*, u: Cvitković, I. & Abazović, D. (eds.), *Religija i europske integracije*, Magistrat, Sarajevo.

Adams, R. (2006), *Srebrenica: Learning from Australian-Bosnian students, Local Global*, Globalism Institute, Melbourne, Vol.2.

Adams, R. (2003), *International migration, remittances and the brain drain: a study of 24 labour – exporting countries*, World Bank Policy Research Working Paper 3069, Washington DC: World Bank, June 2003.

Ahmed, A. (2002) “*Ethnic Cleansing*”: *A Metaphor for Our Time?*, u: Hinton, A.L. *Genocide: An Anthropological Reader*, Blackwell Publishers, Oxford.

Ali-Ali, N., Black, R. & Koser, K. (2001), *The limits to ‘transnationalism’: Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities*, u *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 24, No. 4, July 2001.

Anderson, B. 1983, *Imagined Communities*, Verso, London.

Appadurai, A. 1996, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Balic, S. (1992), *Das unbekannte Bosnien: Europas Bruecke zur islamischen Welt*, Boehlau, Cologne.

Barkan, E. & Shelton, M. (1998), *Borders, Exiles, Diasporas*, Stanford University Press, Stanford.

- Bauman, Z. (1991), *Modernity and Ambivalence*, Polity Press, Cambridge.
- Bax, M. (1997b), *Civilization and Decivilization in Bosnia : A case-study from a mountain community in Hercegovina*, *Ethnologia Europaea*, vol. 27 (2).
- Bhabha, H. (1994), *The Location of Culture*, Routledge, London.
- Black, R. (2002), *Conceptions of 'home' and the political geography of refugee repatriation: between assumption and contested reality in Bosnia-Herzegovina*, *Applied Geography*, Vol. 22, Pergamon/Elsevier Science Ltd.
- Black, R. (2001), *Return and Reconstruction in Bosnia-Herzegovina: Missing Link, or Mistaken Priority?*, *SAIS Review*, Vol. 21, Number 2, Summer-Fall 2001, the Johns Hopkins University Press.
- Brah, A. (1996), *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*, Routledge, London.
- Buordieu, P. *The Forms of Capital*, u John, Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, New York, 1986.
- C.J Arthur (ed.) (1992), *Marx's Capital*, Lawrence & Wishart, London.
- Campbell, D. (1998), *National Deconstruction: Violence, Identity and Justice in Bosnia*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Clifford, J. (1997), *Routes: Travel and Translation in the late Twentieth Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cohen, R. (1997), *Global Diasporas - an Introduction*, University of Washington Press, Seattle.
- Colic-Peisker, V. (2002), *The process of community and identity building among recently arrived Bosnian Muslim refugees in Western Australia*, *Mots Pluriels*, No.21, May 2002.
- Coughlan, R. & Owens-Manley, J. (2005), *Surviving War, Starting Over: Adaptation o Bosnian Refugees in Upstate New York*, u Waxman, P. & Colic-Peisker, V. (eds.) *Homeland Wanted: Interdisciplinary Perspectives on Refugee Resettlement in the West*, Nova Science Publishers, New York.

- Ćurak, N. (2006), *Obnova bosanskih utopija*, Synopsis, Sarajevo - Zagreb.
- Dahlman C. Tuathail, G.O. (2005), *Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places*, Annals of the Association of American Geographers, Vol. 95 (3) 644-673.
- Donia, R. (2006), *Sarajevo: A Biography*, the University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Đilas, M. (1996), *The Bosniak – Adil Zulfikarpasic in dialogue with Milovan Djilas and Nadezda Gace*, Hurst & Company, London.
- Filipović, M. (1997), *Bosna i Hercegovina: najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*, Compact, Sarajevo.
- Franz, B. (2000), *Ethnic Identity and Gender Roles in Flux: The Adaptation of Bosnian Refugees to Austrian Programs of Humanitarian Relief and Economic Integration: 1992-1999*, e-merge A Student Journal of International Affairs, Volume 1, January 2000 [http://www.carleton.ca/e-merge/v1_art/v1_fran/v1_fra8.html].
- Friedman, J. & Lash, S. (ed.) (1993), *Modernity and Identity*, Blackwell, London.
- Friedman, J. (1994), *Cultural Identity and Global Process*, Sage, London.
- Giddens, A. (1991), *Modernity and Self Identity: Self and Society in Late Modern Age*, Polity Press, Cambridge.
- Halilovich, H., Phipps, P., Adams, R., Bakalis & S., James, P., 2006a, *Editorial: Pathways to Reconciliation*, Local Global, Vol.2, RMIT Publishing.
- Halilovich, H. (2005a), *The Outsider*, u Waxman, P. & Colic-Peisker, V. (eds.) *Homeland Wanted: Interdisciplinary Perspectives on Refugee Resettlement in the West*, Nova Science Publishers, New York.
- Halilovich, H. (2005b), *A Unique Identity*, Refugee Transitions, No. 16, winter 2005.

- Halilovich, H. (2006b), *Aussie Bosnians from Germany: Reconstructing Identity*, in Local Global, Vol.2, RMIT Publishing.
- Hall, S. (1990), *Cultural Identity and Diaspora*, u Rutheford, J. (ed.) *Identity: Community, Culture, Difference*, Lawrence & Wishart, London.
- Haverić, Dž. (1999), *Bosanski Muslimani u Australiji: Historijski pregled*, Graphic Zone, Melbourne.
- Hemon, A. (2000), *The Question of Bruno*, Nan A. Talese/Random House, New York.
- Hemon, A. (2002), *No Where Man*, Picador, Oxford.
- Huntington, S. (1996), *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York.
- Imamović, M. (1996), *Bošnjaci u emigraciji: monografija "Bosanskih pogleda"*, Bošnjački institut Zuerich - odjel Sarajevo, Sarajevo.
- James, P. (2006), *Globalism, Nationalism, Tribalism*, Sage, London.
- Karahasan, Dž. (1994), *Sarajevo, Exodus of a City*, Kodansha International, London.
- Karahasan, Dž. (1995), *Dnevnik selidbe*, Durieux, Zagreb.
- Kelly, L. (2003), *Bosnian Refugees in Britain, Questioning Community*, Sociology, Vol. 37, No. 1, BSA Publications Ltd.
- Lavić, S. (2005), *Između periferije i centra*, DES, Sarajevo.
- Lovrenović, I. (2001), *Bosnia: A Cultural History*, New York University Press, New York.
- Lucas, R.E.B. (2004), "International Migration to the High Income Countries: Some Consequences for Economic Development in the Sending Countries", Annual Bank Conference on Development Economics.
- Mahmutčehajić, R. (2000), *Bosnia the Good*, Central European University Press, Budapest.
- Malcolm, N. (1994), *Bosnia A Short History*, NYU Press, New York.

- Matsuo, H. (2005), *Bosnian Refugee Resettlement in St Louis, Missouri*, u Waxman, P. & Colic-Peisker, V. (eds.) *Homeland Wanted: Interdisciplinary Perspectives on Refugee Resettlement in the West*, Nova Science Publishers, New York.
- Mujkić, A. (2006), *Europa, religija i liberalna demokracija*, u: Cvitković, I. & Abazović, D. (eds.) *Religija i europske integracije*, Magistrat, Sarajevo.
- Orwell, G. (1958), *Animal Farm*, Penguin, London.
- Putnam, R. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon & Schuster, New York.
- Rapport, N. & Dawson, A. (eds.) (1998), *Migrants of Identity: Perception of Home in a World of Movement*, Berg, Oxford.
- Robinson, G. & Pobric, A. (2006), *Nationalism and Identity in Post-Dayton Accords Bosnia-Herzegovina*, Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, Vol. 97, No. 3, the Royal Dutch Geographical Society KNAG, Blackwell Publishing Ltd., Oxford.
- Safran, W. (1991), *Diasporas in modern societies: myths of homeland and return*, u *Diaspora* 1(1).
- Schiller G., Basch, L. & Szanton-Blanc, C. (1999), *Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration*, u Vertovec S. & Cohen, R. (eds.) *Migration, Diasporas and Transnationalism*, Edward Elgar, Publishing Ltd., Cheltenham.
- Schwartz, S. (2005), *Sarajevo Rose: A Balkan Jewish Notebook*, Saqi/ The Bosnian Institute, London.
- Shapin, S. (1994), *A Social History of Truth*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Sells, M (1996), *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, Berkeley.
- Skrbiš, Z. (1999), *Long-Distance Nationalism-Diasporas, Homelands and Identities*, Aldershot, Ashgate.
- Sowell, T. (1996), *Migrations and Culture: A World View*, Basic Books, New York.

Steger, M. (2005), *Globalism: Market Ideology meets Terrorism*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham.

Tsagarousinou, R. (2004), Rethinking the concept of diaspora: mobility, connectivity and communication in a globalized world, *Westminster papers in Communication and Culture*, University of Westminster, London, Vol. 1.

Werbner, P. & Modood, T. (eds.) (1997), *Debating Cultural Hybridity: Multi-Cultural Identities and the Politics of Anti-Racism*, Zed Books, London-New Jersey.

Zgodić, E. (2005), *Politike fantazija*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.

Zulfikarpašić, A. (2005), *Osvrti*, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo.

Žižek, S. (1994), *Caught in Another's Dream in Bosnia*, in Ali, R. & Lifschultz, L. (eds.), *Why Bosnia: Writings on the Balkan War*, Pamphleteer's Press, Stony Creak.